

Tantárgy a periférián Nemzeti történelmünk tanításának negyedszázada Kárpátalján (1988/89–2013/14)

Rezümé. Demokrácia, jogállamiság, állampolgári egyenlőség – nagyon szépen hangznak a fogalmak, ám Európa e részén történelmi és/vagy politológiai, jogi fogalmakként jelennek meg csupán. A Bibó István által megfogalmazott kelet-közép-európai kisállamok nyomorúsága az elkésztettség, s ebből kifolyólag türelmetlen nacionalizmusukból fakad. E kései időben született, magukat nemzetállamnak definiáló országok között azonban nincs olyan, mely tisztán egynemzetiségű, vagyis valóban nemzetállam lenne. Az autochton, ám nem titulus népek ellen forduló, mindig csak az aktuálpolitikát szem előtt tartó politikusok számára az is túlzó kérésnek tűnik, hogy az őshonos lakosság anyanyelven oktató iskolákkal rendelkezzen, illetve azokban a felnövekvő generáció tanulhassa saját népének történetét is, ne csak az országét.

A tanulmány a kárpátaljai magyar iskolákban tanított *Magyar nép története* c. tárgy oktatásának elmúlt huszonöt évét mutatja be.

Резюме. Демократія, правова держава, рівність громадян – ці поняття звучать гарно, але у цій частині Європи вони використовуються тільки в історичному, політологічному та правовому сенсі. Як стверджує Іштван Бібо, вбогість малих держав Східно-Центральної Європи є результатом запізнитого, а тому агресивного націоналізму. Країни, які сформувалися у цей пізній час, ідентифікують себе мононаціональними державами, але серед них нема жодної дійсно однонаціональної, тобто реальної національної держави. Для політиків, які думають тільки про актуальну політику і виступають проти автохтонних, але не титульних народів, – здається надмірним прохання, щоб корінне населення мало школи з рідною мовою навчання, а підростаюче покоління вивчало історію свого народу, а не тільки історію країни.

У статті зроблено огляд стану викладання історії угорського народу у закарпатських угорськомовних школах за останні двадцять п'ять років.

Abstract. Democracy, the rule of law, civic equality – sound very nice, although they appear only as historical-, political science- and legal concepts around this part of Europe. The misery of the small states of East-Central Europe, according to István Bibó, arises from the delayed and therefore impatient nationalism. Born this late, there is not a real single-ethnic country among those defining themselves as nation-states. To politicians who turn against the autochthon, but not majority peoples, and keep in mind the current politics only, it seems an exaggerated request that the indigenous population have native language schools, where the growing generations can learn not only the state's but their own nation's history also.

The study presents the historical retrospective of teaching the subject called “The History of the Hungarian Nation” during the last twenty-five years in the Hungarian schools of Transcarpathia.

Miért kell beszélni róla?

Gyakran mondják a nemzeti történelem kutatásáról és annak oktatásáról, hogy annak igazán csak egy feladata van – a nemzeti kötődés létrehozása, illetve erősítése, s ennek érdekében idealizálja és mitizálja mindenki saját múltját. Így volt ez

* PhD, történész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtárának igazgatója. * Историк Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II, директор бібліотеки імені Опаоці Черє Яноша. * Historian, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, director of „Apáczai Csere János” Library.

a nacionalizmus virágkorában, a XIX. századi Európában, de az ázsiai, afrikai és latin-amerikai történetírás számos képviselője ma is ezt fogja fel természetesnek.¹ Hogy a mindenkori hivatalos történetírás mennyire idealizálja és/vagy mitizálja saját és mások múltját, arról itt most nem értekeznék, ám hogy az iskolai történelemtanítás segíti a nemzeti kötődés létrehozását, illetve annak erősödését, azt mi – a jelenlegi anyaország határain kívül rekedtek – saját bőrünkön érzékeljük nap mint nap. A fenti megfogalmazás szerint csak az Európán kívüli kontinenseken zajlik a múlt idealizálása, ám aki e térségben él, annak bizony látnia kell(ene), hogy a történelem és a történelemtanítás XIX. századinak nevezett szerepe ma is él és virul, s államilag támogatott irányvonal. Nemcsak az ukrán történészek tartják egyértelműen a nemzetépítés elemének az iskolai történelemtanítást, hanem Kelet-Közép-Európa számos más, államiságát a XX. században elért nép képviselője is. Ez a realitás. Azonban ha kicsit közelebbről és tüzetesebben górcső alá vennénk a „nagy és vezető” államok iskolai történelemtankönyveit, akkor azokban is mindben fellelhető a tendenciózus leckevalogatás.

Mindeközben sokan hajlamosak elfelejteni, igen, magyar identitásunknak elengedhetetlen része, hogy tudjuk népünk, nemzetünk múltját, tisztában legyünk történelmünkkel. A mi nemzedékünknek nem adatott meg, hogy az államilag szervezett oktatás keretein belül ismerje meg népe múltját, s kialakuljon az a bizonyos kollektív emlékezet. A Szovjetunió széthullása és a független Ukrajna létrejötte után azonban volt egy bő évtized, mikor megengedőbb volt a politikai irányvonal, s a magyar tannyelvű iskolákban a nemzeti történelem bekerülhetett az órarendbe. Az elmúlt hat-hét évben azonban e tárgy egyre inkább perifériára szorult – iskolai órakeretben lévő variatív jellege miatt –, a *Magyar nép történetét* „áldozzák” fel iskolaigazgatók, járási tanügyi vezetők, ha valami másra kell kiszorítani órákat. Pedig ezzel az egyre fogyó létszámú magyar osztályok felnövekvő nemzedékétől vesznek el egy olyan identitás-alkotó elemet, melyet később csak igen nehezen tudnak (ha tudnak) majd pótolni. Igaz, hangzott már el budapesti oktatásszakértőnek, vezető tanácsadónak szájából is olyan megfogalmazás konferencián, hogy miért erőltetik a határon túli magyarok annyira a nemzeti történelem külön tantárgyban történő tanítását az iskolákban, mikor a történelemtudomány nemzetközi irányvonala a globalizáció felé tart, s nem a nemzeti irányvonal a *mainstream*. Úgy vélem, ha ő történetesen nem Budapestre születik magyarnak, s fontos lenne számára magyarsága, akkor több mint furcsán nézne az ilyet kijelentő ember- és nemzetársára. Nekünk, Kárpátalján élő magyaroknak – legalábbis egy részünknek – igenis pont olyan fontos népünk múltjának ismerete, mint a velünk egy országban élő ukránoknak, hisz a valóságban is (nem csak az elvont elméletekben) az nemzeti kötődésünk létrehozásában, illetve erősítésében játszik nem is olyan kis szerepet. Ezért kell róla időnként beszélni, vitázni, előtérbe hozni,

¹ ROMSICS Ignác: Szakosodás, szintetizálás és interdiszciplinaritás a 20. századi történetírásban. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 173.

kiállni és harcolni érte, s néha követelni. Jó alkalom erre az az apropó, hogy huszonöt évvel ezelőtt indulhatott meg Kárpátalja magyar iskoláiban a nemzeti történelem oktatása.

Hogyan kezdődött?

Zavaros, s a mai napig nem pontosan tisztázott a tantárgy indulásának/indításának körülményei. Azt tudjuk, hogy a történet az 1980-as évek második felében kezdődött, vagyis az egykori Szovjetunió idejében, amikor Mihail *Gorbacsov* a peresztrojka és a glasznosztj meghirdetésével az unió és a szocialista világrendszer bomlásának kezdetét idézte elő. A *változások szele* biztosan ott volt a levegőben, amit a párt- és állami vezetők (abban az időben ez szinte ugyanazt jelentette) hatodik érzéke talán megsúgta a változások elkerülhetetlenségét. A tantárgy esetleges bevezetésének „kezdetétől harc indult a munkálatok eszmei-ideológiai felügyeletének és elvégzésének jogáért az akkori Ungvári Állami Egyetem magyar tanszéke és történész kollégáik (köztük egyaránt elismert szaktekintélyek és magyarelles szemléletűkről híres kutatók) között” – írta 1993-ban Kozma Endre.² Előbbi előadó jelen volt a történések helyén és korában, mégsem tudta pontosan megfogalmazni, hogy az akkori szovjet állami felsőbb hatóság a magyar tanszéken keresztül próbálta-e felügyelete alá vonni a magyar történelem oktatása bevezetésének ügyét, vagy esetleg a tanszék csak saját pozícióit védelmezte. A témát tárgyalva mindenképpen meg kell említeni *Várad-Sternberg* János nevét, aki akkor az Ungvári Egyetem Történelem Karának Egyetem Történelem Tanszékén dolgozott és *Soós* Kálmánt, aki pedig akkor az épp megalakult Ungvári Hungarológiai Központ munkatársa volt. A professzor úr annak a két vékonyka füzetből álló *Magyarország története* című kiadvány háromtagú szerkesztőbizottság felelős szerkesztője lett, mely aztán alapját képezte a későbbi kísérleti tankönyveknek. A szerkesztőbizottságban ott volt *Ivan Hrancsak*, az Ungvári Egyetem Történelem Karának nem magyar, magyarul a diákok előtt soha meg nem nyilvánuló tanára, illetve *Dunda* József, aki pedig akkor a Területi Pedagógus-továbbképző Intézet „nemzetiségi kabinetje” vezetőjének tisztjét töltötte be. A szakmai lektorálást *Derzsaljuk* N. Sz., a történelemtudományok kandidátusa, az USZSZK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, *Balogh* Rozália és *Popovics* Valdimir beregszászi történelemtanárok végezték.³ A Kozma Endre visszaemlékezéséből tudjuk azt is, hogy a magyar tanszék a történészekkel zajló munkamegosztásban vállalta bizonyos

² KOZMA Endre: *Kafedra Uhorszkoji Filologiji*. Uzsgorod. Egy túlélő magyar tanszék emlékére. Ungvár 1986–1989. *Kárpátaljai Szemle*, 1993. október 5. szám, 13. és lásd még *Pro Minoritate* 1993/5. Kozma Endre 1986 és 1989 között Budapestről az Ungvári Állami Egyetem magyar tanszékére elsőként kiküldött magyar lektor volt.

³ *Magyarország története I. rész*. Segédkönyv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskoláinak tanárai és tanulói számára. Uzsgorod, Kárpátontúli Területi Pedagógus-továbbképző Intézet, 1989. 2.

tananyagrészek tartalmi kidolgozását, amelyeket végül is nem készített el.⁴ A füzetecske tartalmából egyértelműen kitűnik az egyes fejezetek, témák szerzősége,⁵ ám azok között tényleg nem lelhető fel az akkori magyar tanszék tanárainak neve. Ott van viszont *Balahuri* Eduárd, aki az ősközösségi rendszer I. fejezetcíme alatt egész a honfoglalásig vázolta fel a magyarok történetét.⁶ A II. fejezetet, mely a hűbéri viszonyokat dolgozta fel, *Kecskés* Béla,⁷ *Keresztény* Balázs⁸, Soós Kálmán, *Szobkó* Tamás⁹ és Váradi-Sternberg János nevei jegyezték. Előzőek mind történelmet végeztek, egyedül Keresztény Balázs volt magyar nyelv és irodalomtanár. A füzetecske III. fejezetét két szerző írta: Soós Kálmán és Váradi-Sternberg János.

A magyarországi köztudatba (is!) azonban tévesen csak két név került be, mint a magyar történelem iskolai oktatását *kijáró, bevezető* ember. Az egyik Veress Gábor, aki akkor a Beregszászi Járási Tanács Nemzetiségi Osztályának vezetője volt, és Popovics Vladimir, a Beregszászi 4. Számú Kossuth Lajos Középiskola történelemtanára. Sajnos a fent megnevezett emberek közül, akik a vékonyka kiadvány szerzői is voltak, egyik sem él már, és még nagyobb probléma, hogy egyikőjük sem publikált semmit életében a tantárgy bevezetésének körülményeiről.

Veress és Popovics nevének előtérbe kerülése a kérdésben valószínűleg a korabeli hatalmi elithez tartozás/kapcsolódás egyértelműségét bizonyítja, hisz ők akkor a Szovjetunióból az akkori Magyar Népköztársaság meghívására Budapestre utazhattak, s tárgyalhattak ottani történészekkel. Az ekkor létrejött ismeretség alapján 1998-ban, a magyar nép története oktatásának tízéves beindulása kapcsán mindkettő hátrahagyott visszaemlékezés jellegű publikációt. A történetben önmagát egyik főszereplőnek feltüntető Veress Gábor visszaemlékezése szerint – 1987 januárjában – bizonyos Jurij *Jelcsenkóval*, az Ukrán Kommunista Párt (UKP) Központi Bizottságának akkori ideológiai titkárával zajló hatszemközti beszélgetés alkalmával hozakodott elő azzal a megállapítással, hogy „*a 20. század végén van olyan középiskolai, sőt, egyetemi végzettséggel rendelkező fiatalember, aki saját nemzete történelméből vajmi keveset tud*”.¹⁰ Ezt akkor az aktuális

⁴ KOZMA 1993, 13.

⁵ *Magyarország története I. rész.* 90.

⁶ Az objektivitás érdekében megjegyzendő, hogy Balahuri Eduárd nevéhez fűződik a «Закарпаттє вiчна слов'янська земля» című munka megírása, melyben régészeti leletekre alapozva fejtette ki, hogy miért tősgyökeresek a szlávok Kárpátalján, illetve hogy ők voltak itt előbb, nem a magyarok.

⁷ Kecskés Béla az Ungvári Egyetem történelem karán végzett, s ekkor a Csonkapapi Általános Iskola történelemtanára. In *Kárpátaljai magyar személyi és intézmény-adattára*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 1993. 79.

⁸ Keresztény Balázs szintén az Ungvári Egyetemen végzett magyar nyelv és irodalomtanárként, s helytörténeti kutatásokkal is foglalkozott, akkoriban a Nagyszőlősi Perényi Zsigmond Középiskolában tanított. Uo., 80.

⁹ Szobkó Tamás az Ungvári Egyetem Történelem Karának Egyetemes Történelem Tanszékén középiskort tanított. Nem volt magyar, ruszinnak vallotta magát, de a két világháború között járt gimnáziumba. Tudott és szívesen beszélt magyarul még az előadásokon is a magyar anyanyelvű hallgatókkal.

¹⁰ VERESS Gábor: Emlékirat a magyar nép történetének Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban való oktatásának tizedik évfordulójára. In *Történelempedagógiai füzetek 3.* Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és ELTE BTK, Budapest, 1998. 154–155.

pártfunkcionáriusok felháborodással fogadták, s azt nyilatkozták, mindenképpen változtatni kell a helyzeten. Miután a Mezővári Középiskolában az elvtársak meggyőződhetek a fent megállapítottokról, Beregszászba történő visszaútjuk során – Veres Gábor emlékezése szerint – a gépkocsiban megegyeztek abban: „*hogymindenki a maga szintjén megteszi a kellő intézkedéseket annak érdekében, hogy Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban hivatalos alapokra helyezve, ha késve is, de végre beinduljon a magyar nép történetének oktatása. Rövid időn belül az ukrainai Közoktatási osztályok megadták a kellő utasítást az adott kérdésben.*”¹¹

1988. február 24-én, az UKP területi első titkára, Henrik *Bandrovskij*, illetve a beregszászi járási tanácsi vezetők, valamint a Beregszászi 4. Számú Kossuth Lajos Középiskola tanári kara egy kerekasztal-beszélgetés során cseréltek gondolatot a magyar történelem tanításával kapcsolatos kérdésekről. Az iskola akkori egyik történelemtanára, Popovics Vladimir lett Veress bizalmi embere, aki a tankönyvszerkesztés, tanterv-összeállítás kérdésével meg lett bízva. Popovics tíz év múlva azt írta egyik visszaemlékezés jellegű cikkében, hogy a magyar nép története tantárgyként történő oktatásának engedélyezése „*egyenest folytatása volt a Szovjetunióban bekövetkezett demokratizálódási folyamatnak: végre megindult a nemzeti kisebbségek jogainak helyreállítása, történelmi múltjuk, nyelvük és irodalmuk oktatásának engedélyezése. Az ukrán párt-, állami és közoktatási vezetők tanulmányozták az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségek hangulatát az oktatás területét érintő kérdésekben, és megfelelő lépéseket tettek az uralkodó helyzet orvoslása érdekében, megelőzve ezzel a nemkívánatos jelenségek elharapózását... megengedték a magyar nép történetének oktatását.*”¹² Mindkét visszaemlékezésből egyértelműen kitűnik, hogy azok, akik a kezdeményezést magukénak vallották (kisajátították?), a hatalmon lévő kommunista párt tagjai voltak. Valószínűleg nekik is volt közükhöz a magyar nép története bevezetéséhez, de a teljes valóságot helyreállítani már szinte lehetetlen.

Lelkes és lázas, illetve számító tervezetek egyaránt jellemezték 1988 nyarát, amikor is a kárpátaljai területi és a beregszászi járási vezetők engedélyt adtak arra, hogy a magyar nemzeti történelem tanítását 1988. szeptember 1-jétől, kísérletképpen tizenöt magyar tannyelvű iskolában elindíthatják. 1988 júliusában, majd a rákövetkező négy évben, kéthetes intenzív tanfolyamot szerveztek a magyar történelmet oktató tanárok számára.¹³ A tanfolyamokra azért volt szükség, mert az Ungvári Állami Egyetem történelem karán végzett, magyar anyanyelvű történelemtanárok, a hivatalos képzés keretében nagyon keveset tudhattak meg saját

¹¹ Veress Gábor: Emlékirat a magyar nép történetének Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban való oktatásának tizedik évfordulójára. In *Történelempedagógiai füzetek* 3. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és ELTE BTK, Budapest, 1998. 154–155.

¹² Popovics Vladimir: Egy évtizede indult meg a magyar nép történetének az oktatása. In *Történelempedagógiai füzetek* 3. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és ELTE BTK, Budapest, 1998. 157.

¹³ VERESS, POPOVICS 1999, 45.

népük történetéről. Az egyetemi előadások során mindössze három alkalommal találkozhattak a magyarság történelmével.¹⁴ Így aztán 1988 szeptemberében szaktanáraink mégsem teljesen „tisztán” kezdtek neki az új tárgy tanításához. Ettől függetlenül azonban az oktatást elvállaló történelem- és magyarnyelv- és irodalomtanárok zöme tananyag és tankönyv nélkül álltak az új tanév és tantárgy oktatásának kezdetén. Igaz, hogy Szabolcs Ottó, az ELTE BTK Történelem Segédtudományok Tanszékének egykori docense, a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának akkori elnökének és Závodszy Géza főiskolai docens közbenjárásával lelkes gyűjtés indult elsősorban Budapesten, s ennek köszönhetően 1988-ban 20 darab gimnáziumi tankönyvet kaptak a kísérleti jellegű osztályok. Ez azonban darabszáma miatt legfeljebb kézikönyvként szolgálhatott a tanároknak a tizenöt iskolában.

A következő, 1989–90-es tanévtől minden magyar iskolában megkezdődött a *Magyar nép története* tantárgy oktatása.¹⁵ Ekkor három évfolyamon indult el a nemzeti történelem tanítása: 7., 8. és 9. osztályokban, heti egy órában. Tankönyv továbbra sem volt, az oktatásügyi hatóságok azonban a legtöbb helyen megtiltották a külföldinek titulált, ellenőrizetlen tankönyvek használatát, pedig azok a baráti Magyar Népköztársaságból érkeztek. Mindeközben a fent említett Szabolcs Ottó közreműködésével egy megközelítőleg ötezer példányos gimnáziumi történelem atlaszcsomag, több tucat falitérkép, s több ezer – ideiglenes használatra szánt – gimnáziumi történelemtankönyv érkezett Kárpátaljára.¹⁶ A lelkes tanárok – zömükben történelem szakosak – pedig belevetették magukat a nemzeti történelem tanításába.¹⁷ Ebben közrejátszott az is, hogy az 1991–92-es tanévtől, a Szovjetunió központi irányító szerveinek kimúltával, fokozatosan lazultak fel az addigi adminisztrációs kötelek szorításai. Elkezdődtek a tankönyv- és tantervírások *Ukrajna történetéhez*. Az 1991–96 közötti öt-hat évben így mindenki úgy és azt tanította, ahogy és amit akart vagy tudott. Igazi, „nagy szabadság” korszaka volt ez, amikor még a történelemvizsgákat is eltörölték egy pár évre.¹⁸ Ennek alapvető oka az 1991/92-es tanévtől az volt, hogy az iskolai autonómia keretében a kötelező tárgyak mellett először jelent meg a választhatók listája is. Ennek keretében került oktatásra a *Magyar nép története c.* tantárgy.

¹⁴ POPOVICS 1998, 157.

¹⁵ VERESS GÁBOR, POPOVICS VLADIMIR: *A nemzetiségi iskolák Kárpátalján 1919–1991*. Beregszász, 1999. 45.

¹⁶ POPOVICS 1998, 159.

¹⁷ Ténylegesen csak 2002-ben kerül ki a Beregszászban működő, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola falai közül az első olyan történelemtanár gárda, amely nemcsak autodidakta módon tanulmányozta a nemzeti történelmet, hanem szaktanároktól sajátíthatta el azt.

¹⁸ SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: A történelemtanítás tündöklése és bukása. (Reformok és kísérletek Ukrajnában). In *Közös értékeink. Tanulmánykötet*. Szerk.: Gabóda Béla és Lipcsei Imre. PoliPrint, Ungvár, 2004. 180.

Az első évtized hozadéka

Az első években még volt némi eltérés az általános és középiskolák között abban a tekintetben, hogy melyik osztálytól kezdték, és hol fejezték be a tárgy oktatását. Az eltérés, mely köztük megmutatkozott, fura mód, de mindkét esetben érthető és logikus volt. Az általános iskolák a 7., 8., 9. osztályaiban éves szinten 34 tanórát (a három osztályban így összesen 102 órát) tett ki a nemzeti történelemre fordítható időkeret, s az adott iskolai ciklus végeztével egyben a tárgyat is lezárták, mivel akkor tanulóiuk zöme a szakképzésben folytatta tanulmányait. Az államnyelvű szakoktatási intézmények egyértelműen nem oktatták ezt a tárgyat, tehát a nebuló nem jutott ismeretekhez a magyarok XX. századi történelméről. Ez annál inkább sajnálatos, mivel vidékünk történelmét, s lakosainak sorsát ez a korszak befolyásolta, alakította leginkább máig hatóan. A középiskolákban csak a 8. osztálytól kezdték a magyar nép történetét, így a befejezésre a 10. osztályban került sor. Az indoklás itt is logikus, ugyanis a túl gyorsan végigtanított nemzeti történelem már az első évben 300 évvel megelőzte az egyetemes és ukrán történelmet kronológiaiilag. Ez az elosztás időzavart okozott a legtöbb gyereknél, s az oly gyakori történelmi „csőlátást” alakította ki náluk, ugyanis ha nem akartak teljesen belezavarodni a különböző területi és időbeni síkon folyó események és folyamatok szövevényébe, akkor mindhárom történelmet külön, egymástól elszigetelt tárgyként kezelték. Ez a kényszermegoldás viszont eleve kizárta a történelmi párhuzamosság és egység elvének kialakítási és alkalmazási lehetőségét az oktatás során.

1992-ben a Kárpátaljai Területi Pedagógus-továbbképző Intézet rendeletet adott ki a magyar nép történetének a 7–8–9. osztályokban történő oktatásáról. A módosítás oka az volt, amit fent már megfogalmaztam: vagyis hogy az általános elvégzése után nagyon sok tanuló szakképző intézményben folytatta tanulmányait, ahol – mivel az oktatás nyelve ukrán volt – érthetően, nem oktatták ezt a tárgyat. Így az általános iskola után a tanuló nem találkozott nemzete történelmével, nem fejezte be azt. A rendelet értelmében a tananyagelosztás a következőképpen alakult:

- 7. osztály – a kezdetektől 1790-ig;
- 8. osztály – 1790–1900;
- 9. osztály – 1900-tól napjainkig.

Az előzőekben már volt szó róla, hogy nagy problémát okozott a saját tankönyv hiánya Kárpátalja magyar iskolái számára. Ebben is, a fent említett, budapesti egyetem tanárai segítettek, valamint Salamon Konrád. Kísérleti tankönyvként az első rész 1992-ben, a második 1993-ban, a harmadik pedig 1995-ben jelent meg. Átdolgozott kiadásuk, immár az Ukrajnai Közoktatási Minisztérium jóváhagyásával 1997-ben¹⁹ és 1998-ban látott napvilágot.²⁰ Az első kötet szerzői

¹⁹ ZÁVODSZKY Géza és mások: *A magyar nép története. I. rész. (A kezdetektől 1790-ig)*. Tankönyv a 8. osztály számára. – 2. javított kiadás. – Lviv: Szvit Kiadó, 1997. – 136 old.

²⁰ ZÁVODSZKY Géza, SALAMON Konrád: *A magyar nép története. II. rész*. Tankönyv a középiskolák 9–10. osztálya számára. – 2. kiadás. – Lviv: Szvit Kiadó, 1998. – 316 o.

gárdájában, Závodszy Géza felelős szerkesztő mellett, részt vettek kárpátaljai középiskolai történelemtanárok is, mint *Ködöböc* Lilla, *Máté* Margit, Popovics Vladimir, *Sütő* Erzsébet, *Vaszkó* Veronika és a fent már említett Dunda József.

Az 1992-es Kárpátaljai Területi Pedagógus-továbbképző Intézet rendelete akkor még kötelező jellegűvé tette a tantárgy oktatását minden magyar tannyelvű iskola számára. Ahogy Popovics írta 1998-ban: „*A magyar nép története egyenrangú az egyetemes történelemmel és Ukrajna történelmével. A tanárok negyedévenként és év végén ebből a tantárgyból is érdemjegyeket adnak, a IX. osztály befejeztével pedig az érdemjegyet be kell írni a kibocsátó bizonyítványba. Az érettségi bizonyítványba úgyszintén beírandó a magyar történelemből nyert érdemjegy, az ukrán és egyetemes történelemmel párhuzamosan.*”²¹ Szép időszak volt, jelenthetjük ki egyértelműen. Ám az ukrán oktatásügy kaotikus viszonyai mindenütt éreztették hatásukat, még e tárgynál is. A reformok és kísérletek következtében a magyar nép története mint iskolai tantárgy és óra különböző státuszokat élt meg. Kezdte 1988-ban 15 iskolában mint kísérleti tárgy. 1990-től fakultatívvá vált, majd nem sokkal később az iskolai keretbe került, mint választható tárgy. Az iskolai keret óráit azonban az 1990-es évek végétől kezdve jelentős mértékben megnyirbálták. Ez azért érintette hátrányosan *A magyar nép történetét*, mert a nemzetiségi iskolákban ebből az órakeretből biztosították a világirodalom órákat is, hisz az állami órakeretből erre csak az ukrán tannyelvű iskolák számára volt előírva a kötelező óraszám. A magyar történelem lassan elveszítette azt a súlyát, amivel a másik két történelem rendelkezett az iskolákban. Az 1990-es évtized végére – bár órarendbe került, osztályozni is kötelező volt, sőt az általános iskolai végzettségről szóló bizonyítványba is bekerül a tárgyból kapott érdemjegy, nagyon sok iskolában a nulladik vagy hetedik órára került a nemzeti történelem. Sokszor az adott iskola igazgatójától, illetve helyettesétől, esetenként a szaktanár agilitásától függött, hogy „teljes értékű” tárgyként kezelték vagy sem *A magyar nép történetét*. Ezt a ki- és háttérbe szorulást is érzékelve, a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (jogutód: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) 2000. december 16-án – *A magyar történelem oktatása a Kárpát-medencében* címmel – tudományos konferenciát rendezett, ahol előadásomban akkor említettem a fenti problémákat.²² Az előadói teremben jelen lévő, az akkori Beregszászi Járási Közoktatási Osztály vezetője hozzászólásában cáfolta ezen állításomat. Ennek ellenére vagy ennek hatására a fent említett oktatási hivatalvezető 2001 februárjában utasítást adott ki arról, hogy a járás minden magyar iskolájában ellenőrizték a *Magyar nép története* tantárgy oktatását, annak körülményeit és oktatási minőségét. Ezzel egy időben rendeletet adott ki arról is, hogy a 2001/02-es tanévtől, a Beregszászi járás 36 magyar tannyelvű iskolájában kötelezően órarendbe kell

²¹ POPOVICS 1998, 158.

²² SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: A történelem oktatása Ukrajnában (az általános- és középiskolákban, megkülönböztetett figyelmet fordítva a nemzetiségi iskolákra). *Közoktatás*. VIII. évf. 2001. 1. szám, 10-12.

kerülnie a nemzeti történelemnek. Ez a kötelező jelleg vonta maga után a többé-kevésbé rendszeres tanítását és osztályzási kényszerét a tárgynak. Megyénkben még három járás – Ungvári, Munkácsi, Nagyszőlősi – rendelkezik jelentős számú magyar iskolával és tanulóval, ám azokban, tudomásom szerint a ami napig nincs járási/központi, általános érvényű rendelkezés, ezért az iskolai keret *A magyar nép történetére* történő felhasználásának formája és megvalósítása igencsak széles skálán mozog.

A tantárgy oktatásának második évtizede és két felmérés mutatóiról

A *Magyar nép története* tantárgy oktatásának második évtizedét nem annyira a cselekmények időrendben történő elbeszélése szemlélteti a legjobban, mint inkább az a két felmérés, mely a 2000. év első évtizedében készült el. A felmérések eredményei szám- és ténytyszerűen mutatták meg:

- a tantárgy helyét, annak változását a másik két történelem tárgyhoz képest;
- az oktatói gárda összetételét, illetve utóbbi változását a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem és Társadalomtudományi Tanszéke által kibocsátottak iskolai munkába állása után;
- a tankönyvekkel való elégedettséget az idő múlásával;
- a tantárgyból kiállított érdemjegyek szóródását stb.

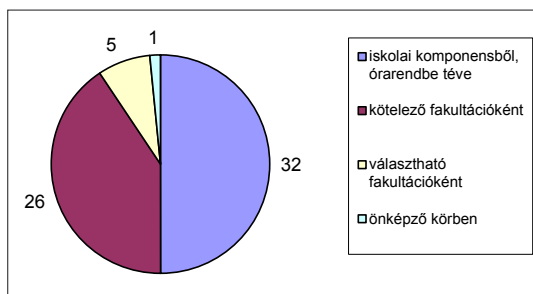
Az első felmérést 2002-ben végeztem el, melyet a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ) támogatott, s valójában a 2000. decemberi konferencia keltette hullámvész hozadéka volt. Ez egy általános felmérés volt a *Magyar nép történetének* oktatásáról Kárpátalja magyar iskoláiban. Akkor 78 általános és középiskola volt megyénkben, ahol magyarul vagy magyarul is oktattak. A kérdőíveket kitöltve 64 iskola küldte vissza. A második felmérést a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem és Társadalomtudományi Tanszékének felkérésére végeztem 2007-ben. Ez a felmérés nem ölelte fel az összes magyarul oktató iskolát megyénkben, de reprezentatív jellegűnek minősíthető, mivel a megvizsgált negyven iskola megyénk mind a négy, jelentős magyar anyanyelvű lakossággal rendelkező járását – Beregszászit, Nagyszőlősit, Ungvárit, Munkácsit – felölelte, és a szórványban lévő Huszt városát is beemelte a vizsgálatba, illetve több mint a felét tette ki a működő iskoláknak. A két kérőívben szereplő kérdések típusára, kategóriájára most nem térnék ki,²³ ám arra igen, hogy 2002-ben – pont a tantárgy „pontosan meg nem határozott” pozíciója miatt – akkor annak tanítására öt legális megvalósítási mód kínálkozott az iskolavezetőségek számára:

- iskolai komponensből, órarendbe téve,
- fakultációként, de mindenki számára kötelezően,

²³ Erről bővebben lásd SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: A nemzeti történelem oktatásáról Kárpátalján két felmérés tükrében. In *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*. VI. évf. 2007. 1. kötet. 63–77.

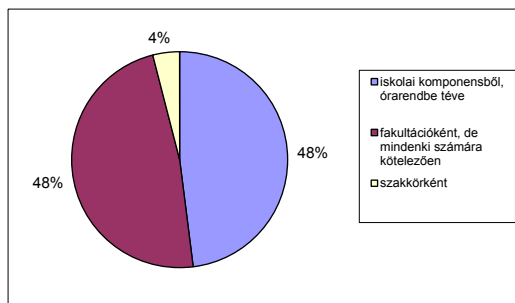
- fakultációként, de választható formában,
- szakkörként,
- önképzőkörként.

A megvizsgált 64 iskolából 50%-nál a nemzeti történelem iskolai órarendbe került, 40,6%-ukban viszont órán kívüli foglalkozásként, fakultációként volt jelen (az adatlapokon jelezték, hogy az kötelező jellegű volt a tanulók számára), 7,8%-nál a választható fakultáció, míg 1,5%-nál önképző kör formájában. Az 1. ábra szemléletesen mutatja e tanítási formák szám- és aránybeli megoszlását is.

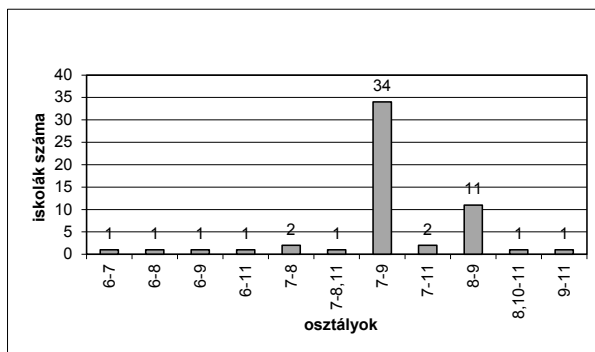
1. diagram. A MNT oktatási formájának megoszlása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban a 2001/2002-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

2007-ben az oktatás formája közül a fakultáció választható formája és az önképző kör tűnt el, így az iskolai órakeretből órarendbe került óra és a kötelező fakultáció között oszlott meg, egy iskolában pedig szakkörként tanították.

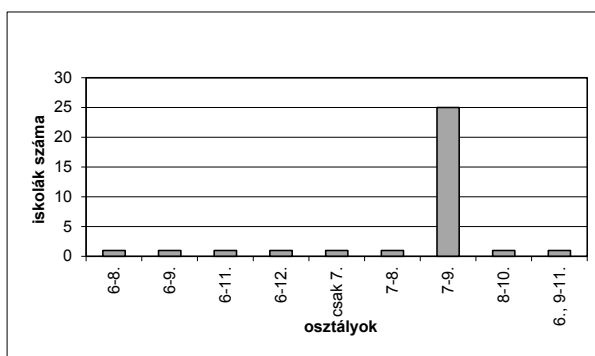
2. diagram. A MNT oktatási formájának megoszlása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban a 2006/2007-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

A *Magyar nép története*, a fent ismertetett, 2001-es járási közoktatási rendelet értelmében a Beregszászi járás iskoláiban kötelező jelleggel órarendbe került, ám a többi három – magyarok által jelentős számú lakossággal rendelkező – járásban ilyen rendelet nem született. A 3. diagram szemléletesen mutatja egyrészt az osztályonkénti tanítás szórását, másrészt, hogy 34 iskolában a 7–9. osztályokban tanították (utóbbi mind a Beregszászi járásban volt).

3. diagram. A MNT oktatásának osztályonkénti megvalósítása a 2001/2002-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

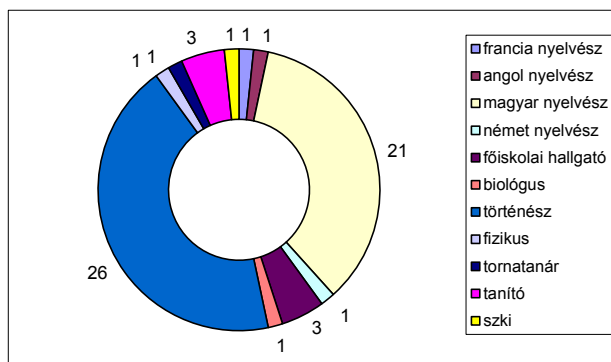
A tantárgy osztályonkénti oktatási megoszlásának tizenegy variációja (melyet a fenti diagram mutat) a 2006/07-es tanévre kilencre csökkent, s itt is a Beregszászi járás iskoláiban maradt az egységes, 7–9. osztályokban történő tanítási rend.

4. diagram. A MNT oktatási formájának megoszlása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban a 2006/2007-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

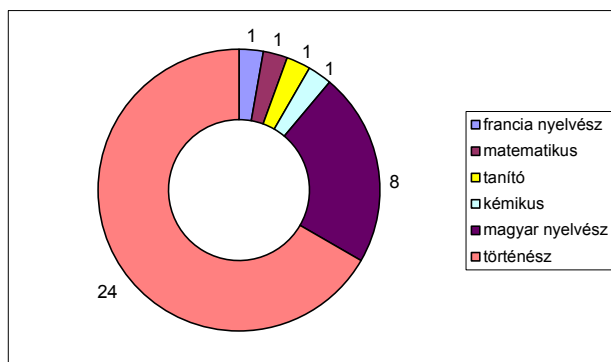
Az objektív adottságok mellett jelentős minőségi mérce lehet az is, hogy az adott iskolában ki (milyen képesítésű tanár) oktatja a nemzeti történelmet. E szempont vizsgálata semmiképpen sem a nem történelem végzettségű tanárok ellen irányult, inkább azt kommunikálta kifelé, az adott intézményvezetés számára mennyire volt fontos népünk történetének szakavatott ismertetése. Tapasztalataim alapján tisztában vagyok azzal, hogy bármelyik szaktanár tud történelmet tanítani, ha nagyon akar, de azzal is, hogy tárgyunknak megvan a maga szakmódszertani sajátossága, melyet sem a nyelvészek, sem a természettudományokat oktatók, vagy az elemi iskolák tanítói sem gyakorolnak saját tárgyuk óráin. Nem elhanyagolható az sem, hogy amennyiben nem ők oktatják a egyetemes és Ukrajna történelmét, akkor nem tudnak párhuzamot vonni a magyar és a másik

két történelem tárgy között. Márpedig az első felmérés eredményei azt mutatták, hogy a történelem szakosok mellett a leggyakrabban a különböző nyelvet oktató bölcsészek (magyar, angol, francia, német) kapták meg a magyar történelem óráit, de mellettük biológus, fizikus, testneveléstanárok, illetve elemi iskolák tanítói is megtalálhatóak voltak. A magyar történelmet oktató tanárok képzése terén a szórás elég nagy: nyolc nem történelem szaktanár, egy-egy képességfejlesztő és elemi osztályok tanítója, s még egy szakközépiskolai végzettségű egyén is akadt köztük (lásd az alábbi diagramot).

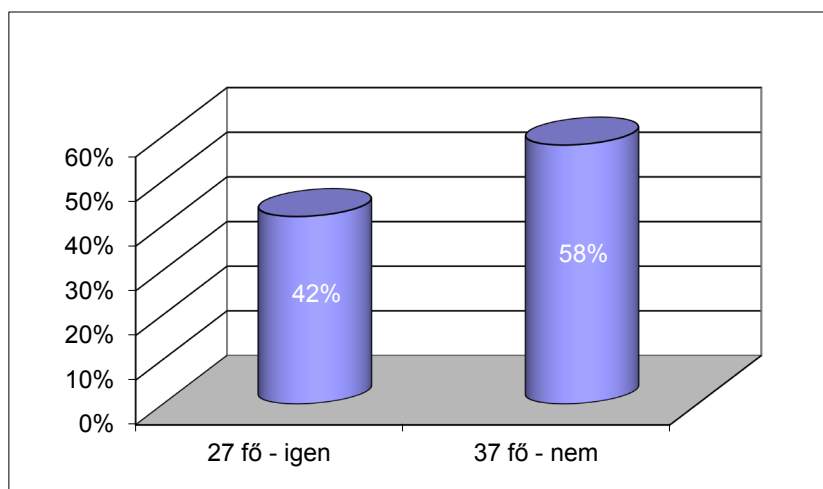
5. diagram. A nemzeti történelmet oktató tanárok képzés szerinti megoszlása a 2001/2002-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

Öt év múlva a tantárgyat oktató tanárok képzési megoszlásának mutatója volt az egyik, amely a legjobban megváltozott. Bár a történelemtanárok mellett még akkor is a magyar nyelv és irodalom tanítók voltak a legtöbben, ám két új, reál tárgyoktató is megjelent: egy matematikus és egy kémianár személyében.

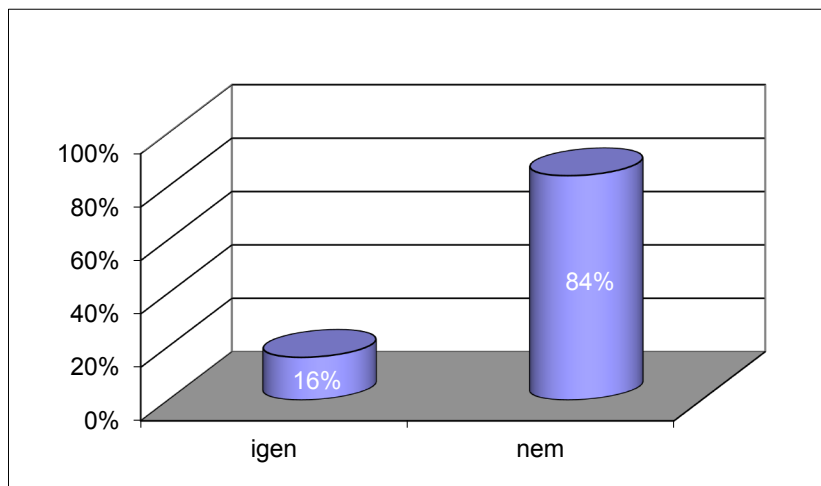
6. diagram. A nemzeti történelmet oktató tanárok képzés szerinti megoszlása a 2006/2007-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

A tanítási-tanulási folyamat harmadik fontos eleme a taneszköz. A tantárgy oktatásához *A magyar nép története* címmel kiadott iskolai tankönyv három kötetét lehet megemlíteni, melyek a fent említett osztályok számára íródtak, és ukraina oktatási minisztériuma 1997-ben tankönyvvé minősítette azokat. Ezenkívül semmilyen más taneszközzel vagy segédeszközzel nem rendelkeznek tanáraink. A jelenleg is tankönyvként használt kiadványok közül az első kötetet a helyi kezdeményezők állították össze Závodszy Géza irányítása alatt, ám ez után, mivel sürgetett az idő, magyarországi történelemtankönyv-íróktól kértek segítséget. A segítség meg is érkezett, s az 1980-as évek végének, a magyarországi gimnáziumok III–IV. osztályaiban használt történelemtankönyvek írói állították össze számunkra a második és harmadik kötetet. Kárpátalja iskoláinak számára ezek a könyvek akkor hiánypótlók voltak, s szerzőiknek köszönhetjük, hogy egyáltalán tankönyvet adhattunk a magyar iskolások kezébe nemzeti történelmünk tanulásához. A kérdőívben rákérdeztünk a tárgyat oktatóktól, hogy elégedettek-e a meglévő tankönyvekkel. A válaszadó tanárok közül 27 mondta, hogy igen, 37 pedig nem elégedett (lásd az alábbi diagramot). Az igennel válaszolók közül csak négy volt történelem szakos tanár.

7. diagram. A megkérdezett tanárok MNT tankönyvével való elégedettségi megoszlásának mutatója a 2001/2002-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

A tankönyvvel való elégedettségi mutató változása volt a másik olyan elem, ami az ismételt felmérés kapcsán szembetűnően megváltozott. Az első aklommal az igen és nem válaszok között igen csekély volt a különbség, míg 2007-ben majdnem 68%-kal nőtt az elégedetlenek aránya.

8. diagram. A megkérdezett tanárok MNT tankönyvével való elégedettségi mutatója a 2006/2007-es tanévben (forrás: saját szerkesztés)

A perifériára történő tolódás veszélyes fázisa

A magyar nép történetének perifériára sodródásában, tanításának egyes iskolákban történő részleges felszámolásában igen jelentős szerep jutott az Ukrán Oktatási és Tudományos Minisztérium 2008. május 26-i, 461. számú rendeletének. Ez az ominózus rendelet „Az ukrán nyelv oktatásának javítását célzó program a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató általánosan képző oktatási intézményekben, a 2008–2011-es években” címet viselte. A határozatot a Júlia Timosenko által 2007-ben oktatási miniszterré kinevezett *Vakarcsuk I. O.* írta alá, aki hivatalba történő beiktatása után azonnal kijelentette, hogy csak három év haladékot kapnak a nemzetiségi iskolák végzősei, mert 2010-ben már mindenki csak ukrán nyelven teheti le az emelt szintű érettségi vizsgákat. A minisztert és kormányát sem érdekelte, milyen nyelven tanult az iskolában a gyermek, egyetlen nyelvre sem szándékoztak lefordítani a feladatokat. Ennek a kijelentésnek pont olyan következménye lett, mint amire a miniszter és a kabinet számított – a tömbben élő nemzetiségi szülők közül egyre többen kezdték gyerekeiket ukrán első osztályba íratni. Ez főleg ott vált szembetűnővé, ahol a magyar falvakban továbbra is fennmaradtak a Szovjetunió idején létrehozott tagozatos, magyar–ukrán iskolák.

A rendelet szövegének legnagyobb része arról értekezett, hogy:

- az ukránnak mint államnyelvnek optimális nyelvi teret kell biztosítani;
- illetve hogy milyen fontos az ukrán nyelvű iskolák rendszerének szélesítése, ami segíti az ukránok önmeghatározását;
- be kell vezetni az ukrán nyelv kötelező oktatását minden általánosan képző iskolában, függetlenül annak tannyelvétől;

- a tantervekben és tankönyvekben meg kell erősíteni az ukrán nyelv fejlesztési és nevelési potenciálját a szociokulturális tartalmi vonal megerősítésével, ami komoly ukrainisztikai elemeket tartalmaz, stb.

A rendelet általános részének utolsó előtti bekezdésében pedig konstatálták, hogy mindez a nemzeti kisebbségeknek az ukrán társadalomba történő sikeres integrációja érdekében történik. A rendelethez kapcsolódó intézkedési tervezetben foglaltak központilag határozta meg az iskolák variatív (*iskolai*) órakeretének felhasználhatóságát, amit 2008-ig az intézmény saját belátása szerint használhatott fel. Ez az intézkedési tervezet elrendelte, hogy

- 2008. szeptember 1-jétől emelni kellett az ukrán irodalomra fordított órák számát a 10–11. osztályban heti 2 órával, **az iskolai órakeret terhére** (*a kiemelés a szerzőtől származik*);
- a 10. osztályban el kellett kezdeni az Ukrajna története és matematika egy órán történő kétnyelvű oktatását, ami azt jelentette, hogy mindkettőre hetente plusz 2-2 órát kellett **az iskolai órakeretből** (*a kiemelés a szerzőtől származik*) kiutalni, ahol már csak ukrán nyelven oktatták a tárgyakat;
- a 11. osztályban Ukrajna történetét csak ukránul ajánlották tanítani, míg a matematikát és még egy, a tanulók által választott tárgyat két nyelven kell oktatni, heti plusz 2 órában, ahogy a 10. osztályban;
- ugyancsak növelni kellett a 2–4. osztályokban heti egy órával az ukrán nyelv-órákat, szintén **az iskolai órakeretből** (*a kiemelés a szerzőtől származik*);
- 5. osztályban heti 1/2 órában két nyelven kell oktatni az Ukrajna történetét, ám 2009. szeptember 1-jétől a 6. osztályban a történelmet már **csak ukránul** (*a kiemelés a szerzőtől származik*) lehet oktatni;
- a 6. osztályban heti plusz egy órával két nyelven, 7. osztálytól már **csak ukránul** (*a kiemelés a szerzőtől származik*) lehet a földrajzot oktatni;
- a 8. pontban pedig az Ukrajna történetét, Ukrajna földrajzát, munkát, testnevelést, katonai felkészítést már csak ukrán nyelven történő oktatását javasolták.²⁴

Amennyiben összeszámoljuk a rendeletben a nemzetiségi nyelven oktató iskolák számára a variatív órák központilag meghatározott leosztását, akkor az derül ki, hogy nem maradt belőlük semmi. Ekkor történt az, hogy néhány iskolaigazgató a magyar történelemre fordított órákat a matematika ukrán nyelven történő tanítására, illetve plusz ukrán nyelvórákra adta oda a 9. osztályban.

A fent említett ominózus 2008/461-es rendelet, a címe szerint, 2011-ig volt érvényben, s „csodát láttunk”, mert a 2012/13-as tanévben a nemzeti történelem a 9. osztályban visszakarta az elvesztett órát. Ám a 2013/14-es tanév első felében lezajlott, monitoringnak elnevezett dolgozatírások alkalmával derült ki, hogy a 2008/461-es rendelet értelmében Ukrajna történelméből nem fordították le a

²⁴ Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma 2008. május 26-i, 461. számú rendelete „Az ukrán nyelv oktatásának javítását célzó program a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató általánosan képző oktatási intézményekben, a 2008–2011-es években”, forrás: www.mon.gov.ua/laws/MON_461_08.doc (2012. 05. 28).

dolgozat anyagát a nem államnyelven oktató intézmények számára, kivéve az orosz, mert azt közzétették.²⁵

Mi lehet a perspektíva a nemzeti történelmünk oktatása terén?

Hogy hol állunk most, 2014-ben, azt a fentiek szemléltették. Ám azt, hogy milyen irányba és mit kell(ene) meglépnünk népünk története oktatása körülményeinek optimalizálása és javítása terén, azt érdemes summáznunk:

- a) megyei szinten kell elérni, hogy végre minden magyar tannyelvű iskola számára egységesen rendeződjön a tantárgy iskolai pozíciója az órarendben és a többi tárgyhöz képest;
- b) a több mint 20 éves, azóta didaktikailag túlhaladott *Magyar nép története* tankönyveket le kell már cserélnünk, s azt a regionális sajátosságok kiemelésével megírni, az Európa-szerte már több évtizede használt forrásközpontúság elvét használva, a szemléltetést helyezve előtérbe a leíró, elbeszélő és szövegcentrikus jelenlegivel szemben;
- c) a gyakorló szaktanárok bevonásával létre kell hozni, s a KMPSZ égisze alatt működő Tankönyv- és Taneszköztanács segítségével kellő számban sokszorosítani, majd a megye magyar iskoláiba eljuttatni azokat a didaktikai segédleteket, melyeket a tanítás-tanulás folyamatában mind a tanár, mind a tanuló felhasználhatna a nemzeti történelemórákon (fogalom-, név-, topográfiai táruk, időrendi mutatók, munkáltató füzetek stb.)
- d) helytörténeten alapuló, de a nemzeti történelembe ágyazott regionális vetélkedőket, versenyeket kell szervezni és rendezni a KMPSZ szervezeti segítségével, mely nem a történelem tantárgy iskolák számára elvárt állami követelmények alapján készülne, s inkább interaktív, kreatív, kompetenciaközpontú lenne, mint feladatlapos formátumú.

Bár ezek a feladatok igen sok munkát, s több tucat ember összehangolt munkáját várják el, úgy vélem, nem megvalósíthatatlanok, amennyiben elég eltökéltek és kitartóak vagyunk, hisz saját, gyerekeink és tanulóink egyéni és közösségi identitása a nemzeti történelmünk ismerete nélkül gyengébb, ingatagabb és főleg sérülékenyebb lenne.

FELHASZNÁLT IRODALOM

„Az ukrán nyelv oktatásának javítását célzó program a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató általánosan képző oktatási intézményekben, a 2008–2011-es években”, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumának 2008. május 26-i, 461. számú rendelete. Forrás: www.mon.gov.ua/laws/MON_461_08.doc (2012. 05. 28)

Kárpátaljai magyar személyi és intézmény-adattára. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix Kiadó.

KOZMA ENDRE: *Kafedra Uhorszkóji Filologiji.* Uzsgorod. Egy túlélő magyar tanszék emlékére

²⁵ Vagyis az orosz vagy államnyelv, vagy nem kisebbség.

- Ungvár 1986–1989. *Kárpátaljai Szemle* 1993. október 5. szám, és lásd még *Pro Minoritate* 1993/5.
- Magyarország története I. rész.* Segédkönyv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskoláinak tanárai és tanulói számára. Uzsgorod, 1989, Kárpátontúli Területi Pedagógus-továbbképző Intézet.
- POPOVICS VLADIMIR: Egy évtizede indult meg a magyar nép történetének az oktatása. In *Történelempedagógiai füzetek 3.* Budapest, 1998, Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és ELTE BTK.
- ROMSICS IGNÁC: Szakosodás, szintetizálás és interdiszciplinaritás a 20. századi történetírásban. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008.* Budapest, 2008, Osiris Kiadó.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: A nemzeti történelem oktatásáról Kárpátalján két felmérés tükrében. In *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve.* VI. évf. 2007. 1. kötet. 63–77. p.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: A történelem oktatása Ukrajnában (az általános- és középiskolákban, megkülönböztetett figyelmet fordítva a nemzetiségi iskolákra). *Közoktatás.* VIII. évf. 2001. 1. szám.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: A történelemtanítás tündöklése és bukása. (Reformok és kísérletek Ukrajnában). In *Közös értékeink. Tanulmánykötet.* Szerk.: Gabóda Béla és Lipcsei Imre. Ungvár, 2004, PoliPrint.
- VERESS GÁBOR, POPOVICS VLADIMIR: *A nemzetiségi iskolák Kárpátalján 1919–1991.* Beregszász, 1999.
- VERESS GÁBOR: Emlékirat a magyar nép történetének Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban való oktatásának tizedik évfordulójára. In *Történelempedagógiai füzetek 3.* Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és ELTE BTK, Budapest, 1998, 154–155. p.
- ZÁVODSZKY GÉZA ÉS MÁSONK: *A magyar nép története. I. rész. (A kezdetektől 1790-ig).* Tankönyv a 8. osztály számára. – 2. javított kiadás. – Lviv, 1997, Szvit Kiadó, 136 p.
- ZÁVODSZKY GÉZA, SALAMON KONRÁD: *A magyar nép története. II. rész.* Tankönyv a középiskolák 9–10. osztálya számára. 2. kiad. Lviv, 1998, Szvit Kiadó, 316 p.